

ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ РИНКУ ЗЕМЛІ

Стаття присвячена проблемам формування земельних відносин та їх удосконаленню в умовах започаткування ринку землі, управління земельними ресурсами, раціонального використання та забезпечення охорони землі. Ці проблеми особливо актуальні для України, яка знаходиться на етапі трансформації економічної системи.

The given research is devoted to problems of forming of the land relations and improvement in the conditions of establishment of market of land, management of land resources, their rational use and providing of land protection. This problem is especially actual for Ukraine, which is on the stage of transformation of the economic system.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Важливою складовою економічних перетворень в країні є земельна реформа, покликана сформувати сучасний ефективно функціонуючий ринок землі з метою створення умов для високоінтенсивного та раціонального використання земельних ресурсів.

Розвиток земельних відносин вимагає відповідного вдосконалення економічного механізму використання земельних ресурсів та управління ними з боку держави для формування багатокладної економіки на селі та забезпечення охорони землі.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Проблема формування земельних відносин та їх удосконалення в умовах започаткування ринку землі, управління земельними ресурсами та раціонального їх використання присвячено велику увагу з боку вітчизняних вчених-економістів, серед яких В.Г. Андрійчук, Ю.Д. Білик, П.І. Гайдуцький, М.Я. Дем'яненко, І.І. Лукінов, М.Й. Малік, В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, В.В. Юрчишин та інші. Багато наукових досліджень присвячено оцінці землі [1,с.253-257], формуванню її ціни та ролі земельних реурсів у складі ресурсного потенціалу сільського господарства [2,с.20], розвитку оренди землі [3,с.125-128; 4,с.63-69] та земельних відносин сільськогосподарських підприємств [5,с.39-45].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Цілий ряд питань, пов'язаних з проблемою ефективного використання земель, їх охороною та станом екології залишаються невирішеними. Серед питань, які потребують подальшого поглибленого дослідження, слід відзначити необхідність удосконалення орендно-земельних відносин, розробки механізму мотивації аграрних товаровиробників до раціонального використання землі, недопущення виснаження її родючості та здійснення заходів з охорони землі.

Метою статті є обґрунтування організаційно-економічних та екологічних аспектів раціонального землекористування в умовах формування ринку землі та екологобезпечного функціонування земель сільськогосподарського призначення.

Виклад основного матеріалу дослідження. За наявності природно-ресурсного потенціалу Україна належить до достатньо забезпечених країн світу. Найціннішим природним ресурсом та складовою національного багатства є земля. Близько 27% чорноземів земної кулі розміщені у нашій державі.

Багатоплановість експлуатації землі як об'єкта господарської діяльності людини, її обмеженість у просторі, незамінність, невідтворюваність висувають на перший план проблему раціонального її використання та охорони. Актуальність цієї проблеми все більш зростає у зв'язку з науково-технічним прогресом, ростом виробничих сил, які потребують залучення у господарське користування нових земельних ресурсів. Тому концепція сучасної

земельної реформи в Україні ґрунтується, у першу чергу, на принципах раціонального, високоефективного і екологічнобезпечного використання земельних ресурсів, підвищення родючості та охорони ґрунтів.

Україна займає 5,7% території Європи, а її сільськогосподарські угіддя – 18,9%, рілля – 26,9%. Станом на 01.01.2008 р. Земельний фонд України становив 60354,8 тис. га, з яких 42868,7 тис. га – це землі сільськогосподарського призначення [6,с.522]. До їх складу входять: сільськогосподарські угіддя (41650,0 тис. га), рілля (32433,7 тис. га), перелоги (409,7 тис. га), багаторічні насадження (364,0 тис. га), сіножаті (2419,8 тис. га), пасовища (5513,6 тис. га) та інші сільськогосподарські землі (1222,0 тис. га) [6,с.158]. За такого високоінтенсивного типу землекористування та високого рівня розораності ефективність використання земель в Україні значно нижча, ніж у середньому по країнах Європи.

Приблизно 46% земельно-ресурсного потенціалу України становлять чорноземи і лучно-чорноземні ґрунти, які характеризуються відносно високим вмістом гумусу. Володіючи такими землями, Україна в роки загострення світової продовольчої кризи, що надалі посилюватиметься через зростання чисельності населення на планеті та обмеженості придатних для обробки земель, може стати одним із провідних постачальників продовольства на світовий ринок, забезпечуючи додаткові доходи аграрним товаровиробникам і збільшення надходжень до держбюджету країни.

Починаючи з 70-х років минулого століття завдяки інвестуванню в хімізацію, меліорацію та механізацію аграрного виробництва, було досягнуто підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь. Проте, нераціональне використання земель сільськогосподарського призначення призвело, зрештою, до загострення екологічних проблем, які вже давно вийшли за межі галузей АПК й охоплюють всю земельну територію країни. Раціоналізація використання та посилення охорони земельних ресурсів, безперечно, потребують значних фінансових ресурсів. У той же час чимало екологічно спрямованих заходів не пов'язані зі значними додатковими витратами: оптимізація сівозмін; посів сидеральних культур, що сприяє збільшенню гумусу у ґрунті; боротьба з ерозією за допомогою застосування протиерозійних технологій; мінімізація фізичного та хімічного навантаження на ґрунти завдяки впровадженню екологічнобезпечного землеробства.

На сучасному етапі у зв'язку з посиленням кризових еколого-економічних явищ та неефективною аграрною політикою на основі хімічної теорії землеробства у сільському господарстві сформувалась стабільна тенденція погіршення якісних характеристик і падіння родючості ґрунтів.

Внаслідок високого рівня господарського використання земельного фонду держави (72,2%), рівня його розораності (57,1%, у тому числі сільськогосподарських угідь – 79,8%) та екстенсивного використання продуктивних угідь посилюється деградація земель, ґрунти втрачають свою родючість і виснажуються. Зокрема 13,2 млн. га сільськогосподарських угідь зазнають водної ерозії, 19,3 млн. – вітрової, 10,7 млн. га мають підвищену кислотність, 3,9 млн. га засолені і солонцюваті, 3,6 млн. га заболочені та перезволожені. Площа еродованої ріллі протягом останніх 25 років збільшилась на третину і щорічно розширюється на 90-100 тис. га. Але фінансування на протиерозійні та інші землеохоронні й землемеліоративні роботи постійно зменшується. Так, фінансування на охорону земельних угідь за 1991-2007 рр. скоротилось у 25 разів [6,с.150]. Як наслідок – віддача одиниці земельних ресурсів у сільському господарстві за останні 10 років зменшилась практично більш як утричі, що свідчить про виснаження їх продуктивного потенціалу.

Щороку змиваються водою і видуваються вітром 600 млн. т ґрунту, в тому числі 45 млн. т гумусу (або втричі більше, ніж створюється за допомогою органічних добрив, які вносяться в ґрунт господарствами України). За 100 років вміст гумусу в українському чорноземі знизився з 10-12 до 2-3%.

Усі чорноземи, які в 30-х роках належали до середньо-гумусних, у 80-х роках минулого століття трансформувались в малогумусні, а їх гумусомісткість знизилась з 6-9 до 3-5%. У цілому за 1961-2007 рр. (роки спеціального обстеження ґрунтів) втрати гумусу були

більшими, ніж за 1882-1961 рр.: у зоні Степу – в 2,4 раза, Лісостепу – в 1,6 раза і Полісся – в 8,4 раза. Якщо така тенденція до зменшення гумусу в ґрунтах зберігатиметься і надалі, то в недалекому майбутньому Україна може опинитися на порозі гумусового голоду – великої екологічної катастрофи, і тоді вже ніякі агротехнічні, меліоративні, природоохоронні та організаційно-господарські заходи не зможуть відновити агротехнічного потенціалу землі. Через це проблему відтворення гумусу в ґрунтах і підвищення їх родючості слід розглядати як найважливішу в народному господарстві України. Інакше наша країна не зможе розраховувати на стабільне нарощування виробництва сільськогосподарської продукції та забезпечення свого населення продуктами харчування.

Інтенсивне забруднення природного середовища значною мірою є наслідком нераціонального сільськогосподарського виробництва. Щороку з мінеральними добривами на сільськогосподарські угіддя потрапляє 193 тис. т фтору, 1,6 тис. т цинку, 620 тис. т міді та 622 тис. т калію. У 90-ті роки залишкова кількість пестицидів у продуктах харчування, рослинах і тваринах зросла (порівняно з 60-ми роками) більш ніж у 9 разів. Отруйні речовини, які знаходяться у мінеральних добривах, хімічних меліорантах й отрутохімікатах, проникають в організми людей, викликаючи їх захворювання.

За період з 1990 року також відбулися суттєві негативні зрушення у структурі посівних площ: питома вага зернових зросла в Україні з 45,0 до 58% у 2007 році, технічних – з 11,6 до 22,7%, натомість питома вага кормових культур, в тому числі багаторічних бобових трав скоротилася з 37,0 до 11,6 % [6,с.160].

Слушною є пропозиція щодо економічного стимулювання збільшення питомої ваги багаторічних трав, особливо бобових, в структурі посівів. Це в певній мірі дозволить пом'якшити негативний вплив соняшника і ріпаку на стан ґрунтів та їх структуру.

Низька продуктивність земель сільськогосподарського призначення зумовлена такими основними причинами, які ще більше поглиблюються в умовах кризи: тривала відсутність реального власника, помилкова стратегія максимального залучення земель до обробки, недосконалі техніка і технологія обробки землі та виробництва сільськогосподарської продукції, невважена цінова політика, недотримання науково-обґрунтованих систем ведення землеробства і, зокрема, недотримання сівозмін, порушення агротехнічних вимог, зношеність матеріально-технічної бази та невиконання природоохоронних, комплексно-меліоративних, протиерозійних й інших заходів. В основному негативні явища пов'язані з проблемами у здійсненні земельної реформи та відповідною недосконалістю системи економічних взаємовідносин між суб'єктами господарювання з приводу власності на землю, як головного виробничого ресурсу у сільському господарстві.

Проблема раціоналізації використання земель сільськогосподарського призначення в Україні дедалі більше ускладнюється у зв'язку з наростаючою комплексністю її характеру. На сьогодні це має різні аспекти, головними з яких є технологічний, економічний, організаційний та екологічний. Рівень використання земель в Україні зараз настільки критичний, що подальша деградація потенціалу земельних ресурсів у сільському господарстві може мати катастрофічні наслідки, котрі відповідним чином, безперечно, позначатимуться на загальному рівні продовольчої безпеки країни, здоров'я нації тощо.

Раціональне та ефективне використання землі означає не тільки отримання максимуму необхідної сільськогосподарської продукції, а й підвищення її родючості. В разі неправильного використання землі, порушення правил агротехніки якість земель знижується, а родючість зменшується, тому сільськогосподарські підприємства повинні застосовувати певні організаційно-господарські, агротехнічні, меліоративні та гідротехнічні заходи щодо стану земельних ресурсів.

Стаття 206. Земельного кодексу України передбачає заходи економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель, до яких, зокрема, належать:

1) надання податкових і кредитних пільг громадянам та юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи, передбачені загальнодержавними та регіональними програмами використання і охорони земель;

2) виділення коштів державного або місцевого бюджету громадянам та юридичним особам для відновлення попереднього стану земель, порушених не з їх вини [7,с.2].

Але на теперішній час відсутній державний контроль за зміненням родючості ґрунту на землях сільськогосподарського призначення, а також за дотриманням технологій вирощування сільськогосподарських культур, що приводить до розвитку надзвичайно стрімкими темпами ерозійних процесів. Практично відсутня державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників щодо раціоналізації землекористування. Так, найбільша кількість сільськогосподарських підприємств (14525 або 24,9% від їх загальної кількості) в 2007 році утримувала в користуванні невеликі земельні ділянки (від 20,1 до 50,0 га), що, безумовно, не в змозі забезпечити цим землекористувачам виділення коштів на покращення земель та їх охорону [6,с.153]. Разом з тим, належне стимулювання консервації малопродуктивних земель і концентрації землеробської діяльності на родючих ґрунтах – це шлях до істотного зменшення непродуктивних витрат на обробіток деградованих земель. Раціональне й екологічнобезпечне використання родючих земель сприятиме підвищенню економічних показників землекористування на фоні суцільного екологічного оздоровлення земельного фонду держави.

Ефективне використання, цілеспрямоване відтворення та усебічна охорона земельних ресурсів в аграрній сфері є надзвичайно актуальною як науковою, так і практичною проблемою. Ринкові трансформаційні процеси аграрної економіки внесли радикальні зміни в земельні відносини. Забезпечення дієвого регулювання їх ускладнюється затяжною економічною кризою, яка поєднується ще й з екологічною кризою в аграрному землекористуванні. Зважаючи на те, що більшість земель сільськогосподарського призначення – орендовані землі, економічний механізм стимулювання раціонального землекористування слід розробляти саме для таких земель. Необхідно запровадити екоплатежі, які сплачують орендарі за погіршення якісного та екологічного стану ґрунтів під час користування орендованими ділянками.

Також доцільним було б введення заохочувальних економічних заходів для орендарів, які здійснюють заходи з поліпшення якісного стану земельних ділянок: субсидії, пільги, компенсації – за умови підвищення вмісту гумусу та родючості ґрунтів.

Оскільки більшість договорів оренди земельних ділянок укладаються строком на 1-5 років, це не спонукає землекористувачів належним чином піклуватися про якісний стан ґрунтів. Відтак доцільно законодавчо визначити мінімальний строк оренди земель, який забезпечував би раціональне використання та охорону сільськогосподарських угідь. Цей строк має становити не менше 5-7 років, а для підприємств, що вирощують багаторічні насадження – не менше 25 років [8,с.321]. Питання юридичної відповідальності за шкоду, заподіяну землям сільськогосподарського призначення та іншим природним ресурсам, можна розглядати в різних аспектах: за видами правопорушень, видами відповідальності, за суб'єктами та деякими іншими.

На стан земель та інших природних ресурсів впливають дії (або бездіяльність) як самих землевласників чи землекористувачів, так і інших суб'єктів. Тут може мати місце неправомірне поведінка, пов'язана з невиконанням землевласником чи землекористувачем своїх обов'язків щодо землі або зловживанням належними їм правами. Внаслідок вказаних дій можливе погіршення якісного стану землі та інших об'єктів природного середовища. Так, наприклад, в окремих підприємствах посіви соняшнику та ріпаку займають понад 50 відсотків посівних площ. Відсутність економічного механізму впливу на процес формування та оптимізації структури посівних площ є однією з головних причин, за якої ці культури обрані в якості стратегічних в економіці аграрних підприємств. Якщо рівень рентабельності зернових в Україні становив в 2007 році 28,7% в середньому, то виробництво соняшника за цей же рік характеризується рівнем рентабельності 75,9% [6,с.155]. Не випадково окремі вчені називають таку високу прибутковість цієї культури антирентою, яка вже призвела до виснаження ґрунтів і призведе до зубожіння наступних поколінь сільського населення. Серед земельних правопорушень, внаслідок яких завдається шкода землям сільськогосподарського

призначення, Земельний кодекс називає: псування сільськогосподарських угідь, забруднення їх хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами; розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель; невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням; порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням; непроведення рекультивації порушених земель; знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень і невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту.

Передбачені Земельним кодексом заходи з охорони земель спрямовані на боротьбу з природними та штучними процесами, які погіршують стан ґрунтів. До них належать заходи по запобіганню ерозії ґрунтів: організаційно-господарські – правильне розміщення на землі різних господарських об'єктів, систематичне спостереження за станом земель і правильністю їх використання; агротехнічні – застосування належних засобів обробітку ґрунту та вирощування сільськогосподарських культур, введення спеціальних протиерозійних сівозмін; лісомеліоративні – влаштування лісозахисних насаджень.

Законом передбачені гранично допустимі концентрації хімічних, радіоактивних та інших шкідливих речовин у ґрунті і порядок їх визначення. Господарська та інша діяльність, яка зумовлює забруднення земель і ґрунтів понад встановлені гранично допустимі концентрації небезпечних речовин, забороняється.

До економічних заходів раціонального використання і охорони земель сільськогосподарського призначення, крім перелічених, можна віднести створення привабливого інвестиційного клімату для іноземних та вітчизняних інвесторів; запровадження екологічного страхування; встановлення відповідних цін на екологічно чисту продукцію; фінансове стимулювання консервації малопродуктивних земель і концентрації землеробської діяльності на родючих ґрунтах; збільшення частки витрат з державного бюджету на фінансування землеохоронних і землемеліоративних заходів; обов'язковий аналіз економічної ефективності землекористування з урахуванням екологічних чинників.

Висновки та перспективи подальших розробок. Питання раціонального використання та охорони земель в умовах загострення еколого-економічної ситуації в Україні має стати одним з найважливіших напрямків державної політики, оскільки поліпшення стану землі відкриває значні резерви збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, сприяє зміцненню економіки сільського господарства і забезпечує суттєве оздоровлення екологічних умов життя людини.

Література

1. Ковальова О.М. Економічна оцінка земель з урахуванням їх екологічного стану // Екологічна економіка для екології. – Суми. – 1997. – С. 253-257.
2. Литвин Ю.О. Розвиток земельних відносин сільськогосподарських підприємств: Автореф. дис. канд. екон. наук / Дніпропетровський державний аграрний університет. – Дніпропетровськ, 2009. – 20 с.
3. Авраменко Т.П. Ресурсний потенціал земель сільськогосподарського призначення та раціональне його використання // Аграрна наука і освіта. – 2006. – № 5-6. – С. 125-128.
4. Данкевич А.Є. Орендні земельні відносини у сільському господарстві // Економіка АПК. – 2006. – № 5. – С.63-69.
5. Душко М.В. Агроекономічне обґрунтування концепцій технологій вирощування сільськогосподарських культур // Економіка АПК. – 2007. – № 4. – С. 39-45.
6. Статистичний щорічник України за 2007 р. – К. – 2008 – С. 144-160.
7. Земельний Кодекс України // Голос України. – 2001. – № 217-218, Урядовий кур'єр. – 2001. – 15 листопада. – № 211-212. – С. 2.
8. Мазій Н.Г. Розвиток орендних відносин та їх державне регулювання // Вісник Львівського державного аграрного університету: Економіка АПК. – 2007. – № 14 (1). – С. 319-323.